

**ՄՈՆՂՈՒՆԵՐՆ ՈՒ ԿԻԼԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՎԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
ԸՍՏ ՊՐԻՓՈՐ ԿԱՐՆԵՑՈՒ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ՝**

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԲ.–ԺԸ. դդ. հայ սրբախոսական գրականության մեջ սկսում են տիրապետել «ժողովրդական» տեսակի վկայաբանությունները: Ընդլայնվում է վկաների կազմը՝ բարձր ծագում ունեցող նահատակների փոխարեն ավելի հաճախ սկսել են երեւալ հասարակ գյուղական քահանաներ եւ սովորական հավատացյալներ: Այս երկերը գրվել են պարզ լեզվով՝ հաստատակամոթյուն եւ հավատարմոթյուն ներշնչելով օտար տիրապետությունների ներքո կթած հայ ժողովրդին: Այժմ վկայաբանությունները գրի են առել վկաներին հարազատ մարդիկ, որոնք իրապատում ներկայացրել են ժամանակի քաղաքական, սոցիալական եւ կրոնական պատկերը: Եւ այնքան մանրամասն է նկարագրվել վկաների արտաքինն ու արարքները, որ կորել է նրանց ընդհանրացման սկզբունքը: Եթե նախկինում վկան ընկալվում էր ընտրյալ էակ, որի սխրանքն անհասանելի էր սովորական մահկանացուներին, ապա այժմ վկայի եւ ժողովրդի միջեւ տարածությունը կրճատվել է: Հաճախ կարելի է տեսնել, թե ինչպես են այլ մարդիկ փորձում փրկել վկային, ինչը հակասում է վաղ վկայաբանությունների տրամաբանությունը, երբ վկաների մտերիմներն իրենք էին խրախուսում նրանց նահատակությունը²:

Պետք է նշել, որ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի վերաբերյալ երկերը ընդգրկված են Հ. Մանանդյանի եւ Հ. Աճառյանի կազմած «Հա-

¹* Ստացվել է՝ 1.03.2026, գրախոսվել է՝ 22.03.2026: էլ. հասցե՝ shavarshazatyan@gmail.com:

² Ք. ՏԵՐ-ԴԱՎԹՅԱՆ, Հայկական սրբախոսություն. վարքեր եւ վկայաբանություններ (V–XVIII դդ.), Երեւան, 2011, էջ 300–306:

յոց նոր վկաներ» (1155–1843 թթ.) ժողովածուում³: Մոնղոլների եւ Կիլիկյան Հայաստանի մասին տեղեկությունները պահպանվել են գլխավորապես Գրիգոր Կարնեցի եպիսկոպոսի վկայաբանության էջերում: Վերջինս Ղեւոնդ Ալիշանը ներառել է նաեւ «Հայապատում»-ում⁴, ցավոք, չնշելով, թե ինչ ձեռագրից է օգտվել: Հարկ է նշել, սակայն, որ նրա գրառած օրինակը, չնայած որոշ մանր տարբերությունների, համընկնում է Մանանդյանի եւ Աճառյանի հրատարակած օրինակին:

ՄՈՆԻՏՈՐԻՆԳ ՈՒ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գրիգոր Կարնեցու վկայաբանությունը գլխավորապես պատմում է փոքրասիական տիրույթների կառավարիչ Թեմուրտաշի հակաքրիստոնեական գործունեության մասին: Նշանավոր Չոբանյան տոհմից սերված եւ մուսուլմանություն ընդունած այս զորավարը որոշում է հալածել քրիստոնյաներին եւ թուլացնել նրանց դիրքերը տարածաշրջանում: Նրա հարձակման թիրախ են դառնում հայոց թագավորությունը եւ Կեսարիայի հույները: Բացի այդ՝ նա բարձրացնում է նաեւ քրիստոնյաներից հավաքվող հարկը⁵, ինչը տնտեսական մեծ հարված էր առանց այդ էլ ծանր վիճակում գտնվող հայության համար: Տեղի տալով Կարին քաղաքի մուսուլմանների սադրանքներին՝ նրա թուլտվությունը մահապատժի է ենթարկվում Կարինի եպիսկոպոս Գրիգորը⁶: Ահա հենց նրա նահատակությունն էլ հիմք է դարձել սրբախոսական երկի ստեղծման համար:

Ինչպես նշեցինք, վերոնշյալ Թեմուրտաշը փորձել է կողոպտել նաեւ հայոց թագավորությունը. «Եւ արդ մինչ էր թուականն Հայոց Չ. եւ Հ. (1321), ամբարիշտ ոմն յագգէն Նետողացն՝ որում անուն Դամուր Տաշասի, այս է ինքն Երկաթաբար. եւ անօրէնն գայ յաշխարհն Հոռոմոց եւ տեսեալ զԵրկիրն Հայոց զԿիլիկիա, զի որպէս ճիւղ մի ձիթնույ մնացեալ դադարէին ի նեղ եւ անձուկ եւ ի խորշակահար երկրին բազում տառապանօք, ի մեջ երկուց անօրէն ագգացն այն՝ Եգիպտացոց եւ Արակիացոց⁷:

³ Հայոց նոր վկաներ (1155–1843), աշխատ.՝ Յ. ՄԱՆԱՆԳՅԱՆԻ ԵՒ Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ, Վարդապատ, 1903:

⁴ ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 530–532:

⁵ Հայոց նոր վկաներ, էջ 121–122:

⁶ Նույն տեղում, էջ 126–127:

⁷ Ըստ Ղեւոնդ Ալիշանի՝ վկայաբանը նկատի է ունեցել Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունը (ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ 1901, էջ 530):

Արդ անօրէն Երկաթաբարն այն ի նախանձ մտեալ ընդ թագաւորն Հայոց վասն իրի՛ք պատճառանաց եւ խորհէր աւարի առնուլ գերկիրն խրոխտանօք եւ մոմոայր իբրեւ զառիժ, զօրս ժողովէր, հեծեալս կազմէր, դեսպանս առաքէր խաբէբանօք, զի ըմբռնեսցէ զթագաւորն Հայոց եւ զաշխարհս աւարի առցէ: Զոր իմացեալ զչար խորհուրդն նենգաւորին՝ ոչ հնազանդեցան հրամանի նորա. այլ ամրացան յիւրաբանչիւր դղեակս եւ յամրոցս, ի քարանձաւս եւ այլ անառ կլանիս»⁸: *Վկայաբանի այս հաղորդումը, շնայած որոշ տարբերություններին, համընկնում է ժամանակի այլ աղբյուրների տվյալներին*⁹: *Սամուել Անեցու շարունակողը խոսելով Թեմուրտաշի այս նույն արշավանքի մասին, հայտնում է, որ նա բազում մարդկանց սպանեց եւ գերիներ տարավ*¹⁰: *Ներսես Պալիանենցն իր ժամանակագրության մեջ նույնպես արձանագրում է, որ հայերը կռահել էին Թեմուրտաշի նենգ ծրագիրը, կարողացել էին հաջողութեամբ պաշտպանվել եւ սակավ կորուստներ կրել*¹¹: *Միեւնույն ժամանակ, դեպքերին քաջատեղյակ Պալիանենցը մանրամասներ է նշում, որոնք համահունչ են նաեւ վկայաբանության տվյալներին. «Յորում ժամանակի ասացեալ Դամուրտաշն բազում հեծելօք, ավելի քան Լի (30 000) եւ բազում հետեակօք, այսինքն ամենայն օրդուին իւր, ակամայ եւ բռնութեամբ ի յաշխարհն Հայոց ի Կիլիկեա մտաւ եւ բազում աւերս արար, սպանութիւն եւ աւար եւ բազում ջան եղ եթէ ամրոց ինչ կարիցէրն առնուլ, բայց ոչ կարաց: Այլ եւ ի նոյն Հայերոյն Թաթարնին բազում պակասութիւն եւ կորուստ ի յոմանս յանցս եւ ի կիրնս ընկալան եւ եթէ ոչ էր լեալ. զի ասէր Դամուրտաշն, եթէ «Ի սիրելաբար եւ ի տեսութիւն եմ եկեալ» եւ վասն այն զի երկընչէին Հայերն յայտնի վնասել Թաթարնոյն, ապա թէ ոչ զամենայն կորուսեալ էին եւ սպառեալ»¹²: *Ղեւոնդ Ալիշանը, առանց հայտնելու իր տեղեկությունների աղբյուրը, նշում է, որ «Թիմուրտաշ կամ Տամուրտաշ ասպատակ է Մսիս եւ յԱտանա եւ հալածի: Լեւոն ամրանայ յԱյաս»*¹³:*

Բնականաբար, Թեմուրտաշի հարձակումն ունեցել է ավելի զորավոր պատճառներ, քան մանկահասակ Հայոց արքա Լեւոն Ե.-ին (1320–1341)

⁸ Հայոց նոր վկաներ, 1903, էջ 122:

⁹ Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Հայերը եւ խաչակիրները, հտ. Բ., Երեւան, 2007, էջ 404:

¹⁰ ՍԱՄՈՒԵԼ ԱՆԵՑԻ Եւ շարունակողներ, աշխատ.՝ Կ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆԻ, ժամանակագրություն, Երեւան, էջ 275:

¹¹ Ն. ՊԱԼԻԱՆԵՆՑ, ժամանակագրություն, Մանր ժամանակագրություններ, հտ. Բ., կազմեց՝ Վ. ՀԱՎՈՐԵՅԱՆԸ, Երեւան, 1956, էջ 188:

¹² Ն. ՊԱԼԻԱՆԵՆՑ, 1956, էջ 188:

¹³ ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, Միսուան, Վենետիկ – Սբ. Ղազար, 1885, էջ 558:

նախանձելը, ինչպես միամտաբար նշում է վկայաբանը, մանավանդ, որ հարձակումը սկսելուց առաջ նա որոշակի կապեր էր հաստատել նաև Եգիպտոսի մամլուքների հետ¹⁴:

Արաբ պատմիչ Աբու-Ֆիդան նույնպես չի նշում մոնղոլ կառավարչի հարձակման պատճառները: Սակայն, ի տարբերություն հայկական աղբյուրների, հաղորդում է, որ Թեմուրտաշը, ճիշտ է, շուրջ մեկ ամիս ավերել ու կողոպտել է երկիրը, սակայն չի կարողացել բռնել Այասի բերդում ապաստանած Հայոց արքային. «Հիջրի թվականին բարձր Դուռը ժամանեց մի դեսպան Տեմիրտաշ իբն Չոբանի կողմից, որը Ռումի երկրի տեղակալն է:

Նույն տարին հիշյալ Տեմիրտաշը իր գործերով մտավ Սսի երկիրը եւ ասպատակեց ու շարդեց, իսկ Սսի տերը փախավ Այասի բերդը, որը գտնվում էր ծովի վրա: Տեմիրտաշը մոտ մի ամիս շարունակ կողոպուտի մատնեց երկիրը եւ վերադարձավ»¹⁵: Կարծում ենք՝ այս արշավանքի հիմնական պատճառն այն էր, որ իրեն մահդի հռչակած Թեմուրտաշն իր մուսուլման հովանավորների շրջանում սեփական հեղինակությունը ամրապնդելու համար սրբազան պատերազմ է նախաձեռնել ընդդեմ քրիստոնյաների¹⁶, ինչպես նշում է Սմբատն իր Տարեգրքում. «առ ի բառնալ զֆրիստոնէւթիւն»¹⁷, մանավանդ, որ այս շրջանում ունիթորական շարժումն ավելի էր խորացել՝ գրգռելով հարեւան մուսուլմանական կառավարիչներին¹⁸:

Համաձայն վկայաբանության՝ այս արշավանքի ժամանակ մոնղոլական զորքը ներխուժել է էջմիածնի վանք եւ կողոպտել այն. «Եւ անօրէն Երկաթաբարն այն մտեալ յերկիրն Հայոց բազում հետեալոյօք եւ ձիաւորօք եւ բազում աւերմունս արարին եւ զհրաշափառ եկեղեցիսն էջմիածինն այրեցին հրով, ընդ նմին եւ զկէս քաղաքին»¹⁹: Հաշվի առնելով էջմիածնի հեռավոր-

¹⁴ Դ. ԹԻՆՈՅԱՆ, *Կիրիկիո հայոց թագավորությունը եւ ինքնիշխան կազմավորումները 1320–1424 թթ.*, Երեւան, 2011, էջ 25:

¹⁵ ԱՐՈՒԼ-ՖԻԿԱ, *Ժամանակագրություն, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին, կազմեց Հ. ՆԱԼԲԱՆԿՅԱՆԸ*, Երեւան, 1965, էջ 247:

¹⁶ SKEU J. BRACK, A Mongol Mahdi in Medieval Anatolia: Rebellion, Reform, and Divine Right in the Post-Mongol Islamic World, *Journal of the American Oriental Society* 139.3 (2019), էջ 615, 618–620, P. COWE, Chapter Patterns of Armeno-Muslim Interchange on the Armenian Plateau in the Interstice between Byzantine and Ottoman Hegemony, *Islam and Christianity in Medieval Anatolia*, Routledge, 2015, էջ 97:

¹⁷ Ս. ՍՊԱՐԱՊԵՏ, *Տարեգրք, Փարիզ, 1859*, էջ 129:

¹⁸ Մ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, *Ազգապատում, հտ. Բ., Սբ. էջմիածին, 2001*, էջ 2143:

¹⁹ Հայոց նոր վկաներ, 1903, էջ 122:

րուծյունը Կիլիկիայից եւ այլ աղբյուրների լուծյունը նրա արշավանքի մասին, ինչպես նաեւ էջմիածնի Մայր տաճարի անմխիթար վիճակը, որի մասին կարճ ժամանակ առաջ (1300 թ.) ողբ էր գրել Ստեփանոս Օրբելյանը²⁰, կարծում ենք, որ Թեմուրտաշի արշավանքը չի վերաբերում Վաղարշապատի Մայր տաճարին²¹: Այս արշավանքի մասին խիստ կարեւոր տեղեկություն է պահպանվել 1321 թ. Երուսաղեմում ընդօրինակված Ավետարանի հիշատակարանում. «Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որ հանդիպիք ի սմա ընթերցման բանի եւ սղալի, նա դոմ ուղղեցէք սիրով եւ մի՛ եպերելի, զի ի վշտալից ժամս գրեցի, յորժամ անաւրէն ազգն Մահմետի յարեան ի վերա երկրին Կիլիկի եւ աւար արարին եւ բազումք գերիվարեցին, եւ զսուրբն եկեղեցիսն վերուստ ի վայր տապալեցին, որ էջմիածին անուն կոչի, եւ զայսն»²²: Համադրելով վկայաբանության եւ Ավետարանի գրիչ Ներսես աբեղայի հաղորդած տեղեկությունները՝ կարող ենք ասել, որ այս Սուրբ էջմիածին եկեղեցին եղել է Կիլիկիայի քաղաքներից մեկում: Յավոք, էջմիածին անունով եկեղեցու մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել այլ աղբյուրներում, ինչը վկայում է, որ այս եկեղեցին երկար կյանք չի ունեցել: Ըստ ամենայնի, այն եղել է Սսի մեծ եկեղեցիներից մեկը²³ եւ կառուցվել է կաթողիկոսական աթոռը 1292 թ. Հռոմկլայից հարկադրաբար տեղափոխելուց հետո՝ գոյատևելով մինչեւ 1321 թ., երբ Թեմուրտաշն այն ավերել է: Ըստ ամենայնի, Սիս մայրաքաղաքում Սբ. էջմիածին անունով եկեղեցու կառուցումն, ի թիվս այլ ձգտումների, ներառված էր հայոց կաթողիկոսության վերակառուցման կամ վերակազմակերպման ծրագրում, որի համաձայն՝ նվիրապետական կառույցը պետք է ունենար խորհրդանշա-

²⁰ Նույն այդ ժամանակ էջմիածնի Մայր տաճարի տխուր պատկերի մասին կարելի է պատկերացում կազմել նաեւ Մխիթար Սասնեցուն նվիրված ներբողից, երբ նա իր ընկերակիցների հետ կարճ ժամանակով լինում է այնտեղ (ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՕՐՊԵԼԵԱՆԻ ՈՂԵ Ի Ս. ԿԱԹՈՂԻԿԻԵՒՆ, հրատարակեց Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՅԸ, Թիֆլիս, 1885, Գ. ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ, Մխիթար Սասնեցի (1260?-1337), Արարատ, 1899, Գ.-Գ., էջ 166):

²¹ Ըստ Պ. Քաուլի՝ Թեմուրտաշը Կիլիկիայում հաջողության չհասնելուց հետո արշավել է Մեծ Հայք եւ այստեղ ավերել էջմիածնի Մայր տաճարը (տես P. COWE, Martyrology of Boshop Grigor of Karin (Erzurum), էջ 795): Կարծում ենք, որ հետազոտողի նման ենթադրության պատճառը եկեղեցիների հարանունությունն է եղել, եւ վկայաբանը չի հիշատակել էջմիածնի Մայր տաճարը: Նույն սխալը կարելի է հանդիպել նաեւ այլ հետազոտողների մոտ (տես DASHDONDOG BAYARSAIKHAN, Armenian Hagiography on the Ilkhans, New Approaches to Ilkhanid History, Editors: T. May, B. Dashdondog, and Ch. P. Atwood. Series: Brill's Inner Asian Library, 2020, Vol. 39, էջ 380):

²² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ. դար, մաս Ա., կազմեցին Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆԸ, Ա. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆԸ, Ա. ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆԸ, Երեւան, 2018, էջ 433:

²³ ՂԵՒՈՆԿ ԱԼԻՇԱՆ, 1901, էջ 530:

կան, արժեքանական կենտրոն²⁴: Հստ ամենայնի, այս հարցը եղել է Գրիգոր է. Անավարզեցի կաթողիկոսի (1293–1307) ծրագրերում՝ ընդդեմ հակամետ գործիչների²⁵:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Թեմուրտաշը բռնություններ է իրագործել ոչ միայն հայերի նկատմամբ, այլ նաև՝ հույների: Համաձայն Գրիգոր Կարնեցու վկայաբանության՝ «եւ ելեալ անդէն եկան ի Կեսարիա Կապադովկացոց եւ զխաչն Սերախայ, առեալ մանրեցին, քանզի էր կազմեալ յոսկոյ սրբոյ. եւ բազում քահանայս ի հռոմադաւան քրիստոնէիցն նահատակեցին. զոր Տէր Յիսուս հատուցէ նոցա զհատուցումն նոցա նոցին»²⁶:

Անկասկած, այս Սերախայի խաչը եղել է Կեսարիայի քրիստոնյաների կարեւոր սրբություններից մեկը եւ բազմաթիվ այլ մասունքների հետ միասին թալանվել եւ ոչնչացվել է Թեմուրտաշի կողմից: Այս փաստը նույնպես ամրապնդում է այն տեսակետը, որ Թեմուրտաշի գլխավոր նպատակն էր քրիստոնեության ոչնչացումը Կիլիկիայում եւ Փոքր Ասիայի այլ տարածքներում:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այսպիսով՝ կարող ենք արձանագրել, որ Գրիգոր Կարնեցու վկայաբանությունը եզակի տեղեկություններ է հայտնում Թեմուրտաշի հակաքրիստոնեական գործունեության մասին, որը վրիպել է ժամանակագիրների աչքից: Կարեւոր է, որ վկայաբանի տեղեկությունները հաստատում է ժամանակակից հիշատակարանագիրը: Վկայաբանությունը փաստում է, որ այդ ժամանակ իսլամ ընդունած մոնղոլները փոխել էին իրենց դրական վերաբերմունքը Հայոց թագավորության նկատմամբ եւ անցել էին նրանց թշնամիների կողմը:

²⁴ Գ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայոց կաթողիկոսության տեղագրական-կանոնական կազմակերպման առանձնահատկությունները եւ հեռանկարները ԺԳ. դարում – ԺԴ. դարի սկզբին, Կանթեղ, 2007, № 4, էջ 108–118, Գ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայոց կաթողիկոսության դավանաբանական կազմակերպման խնդիրները ԺԴ. դարի առաջին կեսին, Հայոց պատմության հարցեր, 2006, № 7, էջ 13–29:

²⁵ Մ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ 2001, էջ 2031–2106:

²⁶ Հայոց նոր վկաներ, 1903, էջ 122–123:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Վկայարանություն, Գրիգոր Բալունցի, Գրիգոր Կարնեցի, Թեմուրտաշ, Կիլիկիա, Էջմիածին, Լեւոն Ե., Կեսարիա, Սերախայի խաչ:

РЕЗЮМЕ

Армянские мартирологи XII–XVIII веков отличаются простотой и непосредственностью повествования. В отличие от аналогичных произведений предшествующего периода, они характеризуются реализмом; в них отсутствует тенденция к абстрагированию образов героев. Следует подчеркнуть, что данные агиографические памятники более детально отражают реалии эпохи: иностранное владычество, мировоззрение, а также быт и повседневную жизнь населения.

Этим же чертам соответствуют мартирологии, описывающие период монгольского господства. В частности, мартиролог Григория Карнеци повествует о непрекращающемся насилии и беззаконии со стороны монголов, а также о процессе постепенного усиления чужеродного элемента, в особенности мусульманского населения, в городах Армении.

Исключительную важность представляют сведения, касающиеся взаимоотношений между монголами и Киликийским армянским царством. Согласно свидетельствам агиографа, Тимурташ (из рода Чобанидов), наместник подвластных монголам территорий в Малой Азии, принял ислам и инициировал гонения на христиан. Его военная экспансия была направлена прежде всего против армян и, в частности, против Армянского королевства. Как отмечает автор, монгольское войско вторглось в Киликию, разрушило крепости и предприняло попытку захватить в плен царя Левона V. Не достигнув значительных успехов, захватчики разрушили церковь Св. Эчмиадзин и отступили. Хотя другие источники также упоминают об этом походе, в них отсутствует информация о разрушении вышеупомянутого храма. Лишь в колофоне одного из Евангелий, датированного тем же временем (1321 г.), содержится аналогичное свидетельство. Это позволяет сделать вывод, что данная церковь была одним из значимых духовных центров Киликии, который просуществовал недолго и не был восстановлен после нашествия Тимурташа, оставшись неизвестным последующим авторам и исследователям. Мартиролог также сообщает важные сведения о разоре-

нии одного из греческих монастырей Кесарии и уничтожении Креста Серахи — одной из важнейших местных святынь.

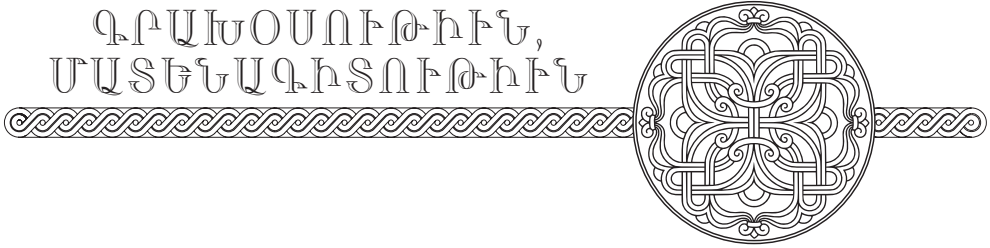
SUMMARY

Armenian hagiographies from the 12th to the 18th centuries are distinguished by the simplicity and directness of their narrative. Unlike similar works from the preceding period, they are characterized by realism; there is no tendency to abstract the images of the heroes. It should be emphasized that these hagiographic monuments reflect the realities of the era in greater detail: foreign rule, worldview, as well as the daily life and customs of the population.

Hagiographies describing the period of Mongol rule share these same characteristics. In particular, the *Martyrdom of Grigor Karnets'i* recounts the Mongols' unceasing violence and lawlessness, as well as the gradual increase in the foreign elements—especially the Muslim population—in the cities of Armenia.

Information regarding the relations between the Mongols and the Armenian Kingdom of Cilicia is of exceptional importance. According to the hagiographer, Timurtash (of the Chobanid dynasty), the governor of the Mongol-controlled territories in Asia Minor, converted to Islam and initiated the persecution of Christians. His military expansion was directed primarily against the Armenians and, in particular, against the Armenian Kingdom. As the author notes, the Mongol army invaded Cilicia, destroyed fortresses, and attempted to capture King Leo V. Having failed to achieve any significant success, the invaders destroyed the Church of Holy Etchmiadzin and retreated. Although other sources also mention this campaign, they contain no information about the destruction of the aforementioned church. Only the colophon of one of the Gospels, dated to the same period (1321), contains similar evidence. This leads to the conclusion that this church was one of the significant spiritual centers of Cilicia, which did not last long and was not restored after Timurtash's invasion, remaining unknown to subsequent authors and researchers. The hagiography also provides important information about the destruction of a Greek monastery in Caesarea and the loss of the Cross of Serakha — one of the region's most important relics.

ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ԺԶ.–ԺԷ. ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱՍՆԻ ԴԵՐԻ ՄԱՍԻՆ¹

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչությունը գիտական, ակադեմիական շրջանակի եւ Հայոց պատմությունում հետաքրքրվող հանրության դատին է հանձնել Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի գիտնական միաբան, Արժանապատիվ Տեր Արարատ քահանա Պողոսյանի «Սուրբ Էջմիածնի դերը ԺԶ.–ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարում» մենագրությունը²: Ուսումնասիրությունը նիրված է ԺԶ.–ԺԷ. դարերի հայ ազգային-ազատագրական պայքարում համահայկական ազգային կառույց-միջնաբերդ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի եւ նրա արժանավոր գահակալների գործունեության լուսաբանմանն ու արժեւորմանը:

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումը որակական նոր փուլ նշանավորեց հայոց ազգային պատմության անաչառ եւ համակողմանի հետազոտության առումով: Նախկինում գոյություն ունեցող կուսակցական-գաղափարական կաղապարների ու սահմանափակումների վերացումը հնարավորություն ընձեռեց նորովի արժեւորելու Հայոց Եկեղեցու՝ որպես առանցքային ազգային-պետական կառույցի պատմական դերակատարությունն ու նշանակալի ներդրումը:

Հատկանշական է, որ հայոց միասնական պետության բացակայության շրջափուլերի ուսումնասիրությունն անխզելիորեն շաղկապված է Հայոց Եկեղեցու պատմության քննության հետ: Պետական, կենտրոնական իշխանության մարմինների ու կառույցների բացակայության պայ-

¹* Ստացվել է՝ 22.12.2025, գրախոսվել է՝ 13.03.2026:

էլ. հասցե՝ avharutunyan@mail.ru, armanmaloyan1976@gmail.com, nare-luys@mail.ru:

² Տեր ԱՐԱՐԱՏ ՔԱՀԱՆԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Սուրբ Էջմիածնի դերը ԺԶ.–ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարում (խմբ.՝ Աշոտ Մելքոնյան), Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչություն, Ս. Էջմիածին, 2025 թ., 312 էջ:

մաններում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինն ստանձնել եւ իրականացրել է պետական իշխանությունը բնորոշ բազմաթիվ գործառույթներ՝ հանդես գալով որպես համայն հայության ներկայացուցչական մարմին: Սուրբ Էջմիածինը, լինելով հայության հարատեւ հոգեւոր կենտրոնն ու ազգային ինքնության պահպանը, հետեւողականորեն վարել է պետականամետ ու ազգանվեր քաղաքականություն: Այդ համատեքստում Հայոց Եկեղեցու գահակալները դիտարկվում են ոչ միայն որպես հոգեւոր-կրոնական գերագույն իշխանության ղեկավարներ, այլեւ համազգային առաջնորդներ, որոնք ուղղորդել են հայ ժողովրդի քաղաքական եւ մշակութային կյանքը:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը հայության անխաթար ու հարատեւ հոգեւոր կյանքի առանցքն է, որը դարեր շարունակ վարել է հայ ինքնության եւ ազգային դիմագծի անդավաճան ու նվիրյալ պահպանի առաքելությունը: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը գործել է որպես համազգային բարձրագույն հոգեւոր-կրոնական հաստատություն՝ հետեւողականորեն շարունակելով իր որդեգրած պետականամետ եւ ազգակենտրոն ռազմավարությունը: Հետեւապես՝ Հայոց Եկեղեցին ոչ միայն ազգային-հոգեւոր կյանքի կազմակերպիչն է, այլեւ համազգային շահերի ջերմեռանդ պաշտպանը, որն իր բազմադարյա գործունեությամբ նպաստել է հայ ժողովրդի քաղաքական ու մշակութային համախմբմանը, առանձնապես՝ ազգային միասնական պետության բացակայության պայմաններում:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ սույն մենագրության քննության առարկա ժամանակաշրջանը հայոց պատմության առավել քիչ ուսումնասիրված պատմափուլերից է: Այս շրջափուլի բազմաթիվ առանցքային հիմնահարցեր ու իրադարձություններ դեռեւս կարոտ են համակարգված եւ խորքային գիտական հետազոտության ու վերլուծության: Հետեւաբար՝ առաջնահերթություն է դառնում հետազոտական հետաքրքրության խթանումը պատմագիտական այն թեմաների նկատմամբ, որոնք, չնայած իրենց կարեւորությանը, դուրս են մնացել գիտական լայն շրջանակների ուշադրությունից ու համակողմանի ուսումնասիրությունից: Այսօր առավել, քան երբեւէ, հայ պատմագիտությունը պարտավորություն ունի՝ սեփական ժողովրդի պատմությունը եւ քաղաքակրթական ձեռքբերումները պաշտպանելու տարատեսակ ոտնձգություններից, զեղծարարություններից ու կեղծարարություններից, օտարների կողմից հայկական մշակութային ժառանգությունը սեփականելու մոլուցքից եւ նկրտումներից: Այս համատեքստում հրատապ է դառնում աղբյուրագիտական լայն հենքով ու

համապատասխան մեթոդաբանական հիմնավորմամբ կատարված գիտական հետազոտությունների հրատարակումը: Հատկապես շատ կարեւոր է օտարալեզու վավերագրերի համակողմանի ու քննողաբար օգտագործումը: Դա մեծապես կնպաստի տարածաշրջանում հայկական մշակութային-քաղաքական ներկայության հանրահռչակմանը:

Արժանապատիվ Տեր Արարատ քահանա Պողոսյանի «Սուրբ Էջմիածնի դերը ԺԶ.–ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարում» մենագրությունը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ընտրված թեմայի արդիականությունյամբ եւ հրատապությունյամբ: Հատկապես նշելի է այն հանգամանքը, որ ԺԶ.–ԺԷ. դարերում հայ ազատագրական պայքարի գաղափարական նախապատրաստման եւ կազմակերպման գործում Հայոց Եկեղեցու դերակատարությունը՝ որպես առանձին ուսումնասիրության թեմա, հեղինակից առաջ գիտական առանձին, լուրջ հետազոտության չի ենթարկվել: Այս դիտանկյունից մենագրությունը հայ պատմագիտության մեջ առաջին գիտական աշխատանքն է, եւ, ի պատիվ հեղինակի, պետք է արձանագրենք, որ նաեւ՝ արժեքավոր աշխատանք: Ուսումնասիրության գիտական նորույթն ապահովում են գիտական շրջանառության մեջ դրված եւ համապատասխան ժամանակաշրջանի հայոց պատմությունն ուսումնասիրող մասնագետներին հասանելի դարձրած՝ հայերեն եւ օտարալեզու բազմաթիվ արխիվային վավերագրերից, պատմագրական երկերից, պատմագիտական աշխատություններից, ուսումնասիրություններից եւ մամուլից մեջբերված՝ սկզբնաղբյուրային արժեք ունեցող մեծածավալ տեղեկություններն ու տվյալները: Մենագրության մեջ լայնորեն օգտագործվել են ինչպես նորահայտ, այնպես էլ արդեն հրապարակված արխիվային փաստաթղթեր, որոնց հիման վրա նորովի են լուսաբանվել մի շարք առանցքային հարցեր: Այդ արխիվային փաստաթղթերը՝ վավերագրերն ու զեկուցագրերը, հիմնականում պահվում են Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության, Վատիկանի Առաքելական եւ Հավատի տարածման ժողովի (Sacra Congregatio de Propaganda Fide կամ ուղղակի՝ Propaganda Fide, հայերեն՝ Հավատասփյուռ ժողով, Հավատի տարածման հանձնախումբ կամ Հավատի տարածման հանձնաժողով) պահոցներում: Դրանց մի մասը սույն մենագրությամբ գիտական շրջանառության մեջ է դրվել առաջին անգամ:

Հեղինակը հանգամանորեն լուսաբանել ու ներկայացրել է ԺԶ.–ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական շարժման պատմությունը՝ առանձնապես կա-

րեւորելով հայ ազատագրական պայքարի գաղափարական հիմքերն ու նպաստող հանգամանքները եւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տեղն ու դերը, 1547 թ. Ս. Էջմիածնի եւ 1562 թ. Սեբաստիայի գաղտնի ժողովների արդյունքներն ու Աբգար դպիր Եվդոկացու (Թոխատեցի) բանագնացությունը, Հակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսի՝ ազատագրական պայքարի ուղղությամբ իրականացրած գործունեությունը եւ դրանց առնչվող տարաբնույթ այլ հարցեր: Առաջադրված խնդիրների բարեհաջող լուծմանը մեծապես նպաստել են հեղինակի կողմից թեմային վերաբերող աղբյուրագիտական հասանելի նյութերի գրեթե ամբողջական ուսումնասիրությունը եւ դրանց քաջատեղյակությունը: Ամբողջովին քննական ու վերլուծական բնույթ ունի թեմային վերաբերող մասնագիտական գրականության տեսությունը³, որը, բացի իր հիմնական նշանակությունից, հեղինակին լրացուցիչ հնարավորություն է ընձեռել թեմայի գիտականությունն ու արդիականությունը համոզիչ ու հիմնավոր ներկայացնելու համար:

Ներկայացված աշխատությունը, հիրավի, համակողմանի եւ արժեքավոր հետազոտություն է: Հեղինակին հաջողվել է ապահովել թեմայի տրամաբանական եւ հետեւողական զարգացումը՝ ցուցաբերելով գիտական վերլուծության բարձր մակարդակ եւ հետազոտական ակնառու հմտություններ: Աշխատանքին բնորոշ է առաջադրված դրույթների ու եզրահանգումների փաստարկված հիմնավորվածությունը: Շարադրանքն աչքի է ընկնում լեզվաոճական պատշաճ հղկվածությամբ եւ ակադեմիական գրագիտությամբ, ինչը լիովին համապատասխանում է գիտական աշխատությանը ներկայացվող արդի չափանիշներին:

Մենագրությունն ունի կուռ կառուցվածք եւ տրամաբանական բաժանում: Այն բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացություններից, անգլերեն ու ռուսերեն ամփոփումներից, որոնք ապահովում են հետազոտության միջազգային հասանելիությունը, հատուկ անունների (անձնանուններ եւ տեղանուններ), օգտագործված աղբյուրների եւ գրականության ցանկերից: Ընդհանուր ծավալը 312 էջ է:

Հետազոտության արժանիքներից են թեմային առնչվող աղբյուրների ու մասնագիտական գրականության տվյալներին քննողաբար մոտենալը, օգտագործված սկզբնաղբյուրների եւ մասնագիտական գրականության

³ Տե՛ս ՏԵՐ ԱՐԱՐԱՏ ՔԱՀԱՆԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Սուրբ Էջմիածնի դերը ԺԶ.-ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարում, էջ 43–47:

հարուստ մատենագիտական ցանկը, ինչպես նաև օժանդակ ցուցիչների (անձնանունների եւ տեղանունների բառարաններ) ցանկերը:

Գիրքը բացվում է մենագրության խմբագիր, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանի խմբագրականով: Ականավոր հայագետը, առանձնակի կարեւորելով այն աքսիոմատիկ ճշմարտությունը, որ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու պատմությունը հնարավոր չէ դիտարկել հայ ժողովրդի պատմությունից առանձնացված, մեկուսի, արձանագրում է հետեւյալը. «...Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը մշտապես հանդես է եկել ոչ միայն որպես հոգեւոր կենտրոն, այլ նաև հայի ինֆնության պահապան ու ազգային ֆաղափականություն վարող գործուն հաստատություն, որի կաթողիկոսները հանդես են եկել իբրև ազգային առաջնորդներ»⁴: Այնուհետև արժանիորեն գնահատելով աշխատության հեղինակի կատարած գործը՝ Ա. Մելքոնյանը դրվատանքի խոսքերով է արտահայտվում ամբողջ մենագրության մեջ կարմիր թելի պես ակնառու եւ հիմնավորված այն թեզի մասին, ըստ որի՝ Սուրբ Էջմիածինը դարձել է «ոչ միայն հավատքի ամրոց, այլև ազատագրական շարժման գաղափարական օջախ՝ կազմակերպչական եւ ֆաղափական դերակատարություն ստանձնած Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների գլխավորությամբ»⁵: Վաստակաշատ պատմաբանն իր խոսքում ուշադրություն է հրավիրում նաև այն հանգամանքի վրա, որ մենագրության հեղինակն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել ներհայաստանյան միավորումն ապահովող նախապայմաններին՝ համազգային դիմադրության նպատակով համախմբման, միասնական պայքարի անհրաժեշտության գիտակցման ու այդ պայքարի կազմակերպման նախադրյալներին: Համահայկական միասնական պայքարի կազմակերպման տեսանկյունից կարեւորելով Մայր Աթոռի գործունեությունը՝ մեծանուն հայագետն իրավացիորեն եզրակացնում է, որ «...Սուրբ Էջմիածինը դառնում է ոչ միայն անցյալի, այլև մեր ժամանակների համահայկական հոգեւոր-ֆաղափական խորհրդանիշ, որի պատմական փորձը կարող է ուղեմշակ ազգային ֆաղափական նոր օրակարգերի հիմքում ընկած արժեհամակարգային առանցքները»⁶:

⁴ ՏԵՐ ԱՐԱՐԱՏ ՔԱՀԱՆԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Սուրբ Էջմիածնի դերը ԺԶ.—ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարում, էջ 7:

⁵ Նույն տեղում, էջ 8:

⁶ Նույն տեղում, էջ 8–9:

Ա. Մելքոնյանը, բարձր գնահատելով Տեր Արարատ քահանա Պողոսյանի հեղինակած մենագրությունը, այն համարում է ակադեմիական համայնքի, եկեղեցագիտական, պատմագիտական ու հայագիտական շրջանակների, ինչպես նաև պետական, ռազմավարական ու կրթական ոլորտների համար «բացառիկ արժեք ունեցող գիտական ուղեցույց՝ հայ ազգային գաղափարախոսության եւ այն կրող եկեղեցու պատմական դերակատարման վերաբերման հանապարհին»⁷:

Իր «Երկու խոսք»-ում մենագրության հեղինակ Տեր Արարատ քահանա Պողոսյանը անդրադառնում է գրքի լույսընծայման նպատակին, ուսումնասիրության առանցքում ընկած դեպքերին ու իրադարձություններին, աշխատության առանձնահատկություններին, ազատագրական շարժման աշխուժացման ներազգային ու անդրազգային-արտաքին գործոններին: Երախտագետ հետազոտողը գոհունակությամբ է հիշատակում եւ որդիական խոնարհությամբ շնորհակալություն հայտնում Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Երկրորդ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որի օրհնությամբ հնարավորություն է ունեցել ուսանելու Երեւանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետում: Ապա գնահատանքի ու երախտի խոսք է հղում Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գեորգյան հոգեւոր ճեմարանում իրեն դասավանդած հոգեւորական ու աշխարհական բոլոր դասախոսներին, իր ընտանիքի անդամներին, թեկնածուական ատենախոսության ղեկավարներին՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր, լուսահոգի Պետրոս Հովհաննիսյանին եւ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանին, որոնց մասնագիտական խորհուրդներն ու օժանդակությունն անփոխարինելի են եղել թեկնածուական ատենախոսության շարադրման ընթացքում: Հեղինակն իր շնորհակալությունն է հայտնում նաև Երեւանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի՝ մասնավորապես Հայոց պատմության ամբիոնի բոլոր դասախոսներին, որոնք նպաստել են ուսումնասիրության իրականացմանը⁸:

Ներածության մեջ մենագրության հեղինակն ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացրել է աշխատության արդիականությունը, հետազոտության առարկան, նպատակը եւ խնդիրները, ժամանակագրական ընդգր-

⁷ ՏԵՐ ԱՐԱՐԱՏ ՔԱՀԱՆԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Սուրբ Էջմիածնի դերը ԺԶ.-ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարում, էջ 9:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 9-10:

կումը, հետազոտության մեթոդաբանական հիմքերը եւ գիտական նորույթը, թեմայի ուսումնասիրման աստիճանը, օգտագործված աղբյուրների եւ գրականության համառոտ, բայց եւ համապարփակ տեսությունը, աղբյուրագիտական հիմքը եւ հիմնախնդրի ուսումնասիրվածության աստիճանը, մենագրության ստեղծման անհրաժեշտությունը եւ գործնական-կիրառական նշանակությունը, աշխատանքի կառուցվածքն ու բովանդակությունը:

Առաջին գլխում՝ «Հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը եւ դրան նպաստող հանգամանքները», որը բաժանված է երեք ենթագլուխների (ա. «Խաղաղության եւ պատերազմի ընկալումներն Աստվածաշնչում եւ Եկեղեցում», բ. «ԺԶ.—ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարի գաղափարական հիմքերը «արդարացի պատերազմ» սկսելու արդի տեսության լույսի ներքո», գ. «ԺԶ.—ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարի աշխուժացմանը նպաստող հանգամանքները»), ներկայացված ու լուսաբանված են խաղաղության եւ պատերազմի ընկալումներն Աստվածաշնչում, ինչպես նաեւ Հայոց Եկեղեցու դիրքորոշումը պատերազմների եւ արյունահեղությունների նկատմամբ: Այս գլխի առաջին ենթագլխում ներկայացնելով պատերազմի եւ խաղաղության վերաբերյալ քրիստոնեական Եկեղեցում առկա երկու հիմնական մոտեցումները՝ խաղաղարարական ու պատերազմի միջոցով արդարության վերահաստատման մասին, ինչպես նաեւ Հին եւ Նոր Կտակարանների, հայ ու օտար եկեղեցական հայրերի, հայ եկեղեցական մատենագրության, պատմագրության ու որոշ ծիսամատյանների քննությունը, հեղինակն արձանագրում է, որ ներդաշնակ ընկալում կա պատերազմի եւ խաղաղության հարցում: Եթե ըստ խաղաղասիրական գաղափարների՝ պատերազմը որեւէ պարագայում չի կարող արդարացվել, ապա ըստ արդարացի պատերազմի տեսաբանների՝ պատերազմը կարող է արդարացվել որոշակի պայմաններում: Այս մոտեցումը Եկեղեցին համակարգել եւ մշակել է դարեր շարունակ: Արդարացի պատերազմի հիմնավորման տարրեր կարելի է գտնել Հայ Եկեղեցու եւ հայ ազատագրական պայքարի պատմության բոլոր շրջափուլերում⁹: Հետագա շարադրանքում հեղինակը նշում է, որ համաձայն քրիստոնեական ոգուն եւ ավետարանական պատվերներին՝ տարփողվում է խաղաղությունը, ու երանի է տրվում խաղաղարարներին, բայց եւ միա-

⁹ Տե՛ս ՏԵՐ ԱՐԱՐԱՏ ՔԱՀԱՆԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Սուրբ էջմիածնի դերը ԺԶ.—ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարում, էջ 38—39:

ժամանակ արդար են հանուն քրիստոնեական արժեքների պաշտպանության ու «Վասն հաւատոյ եւ վասն հայրենեաց» մղվող պատերազմներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը, որոնք ընթացել են «արդարացի պատերազմ»-ի սկզբունքների եւ շափորոշիչների խստիվ պահպանմամբ ու հայկական միջավայրին բնորոշ ուրույն ճանապարհով: Թեեւ Եկեղեցին իր բնույթով, էությունը ու առաքելությունը խաղաղության շատագույն է, սակայն դա չի նշանակում, որ Եկեղեցին չի կարող նախաձեռնել անհրաժեշտ գործողություններ՝ սեփական սրբություններն ու իր հետեւորդներին պաշտպանելու համար¹⁰:

Մենագրության առաջին գլխի երկրորդ ենթագլխում հեղինակը ներկայացնում ու բացահայտում է հայ ազատագրական պայքարի գաղափարական հիմքերը «արդարացի պատերազմի» արդի տեսության ներքո: Նա հանգամանորեն մեկնաբանում է արդարացի պատերազմ սկսելու այսօրվա՝ միջազգայնորեն ընդունված վեց չափանիշները (արդարացի հիմք, արդար նպատակ, համապատասխան իշխանություն, վերջնահանգրվան, հաջող ավարտի հավանականություն, համաչափություն)՝ դրանք համադրելով հայ ազատագրական պայքարի ընթացքի հետ: Հիրավի, իր հիմնադրման առաջին դարերից սկսած՝ Հայոց Եկեղեցին մշտապես հանդես է եկել հայոց պետության ինքնիշխանության պաշտպանության ու քաղաքական անկախության պահպանման դիրքերից: Հայոց Եկեղեցին իր առաքելությանը զուգահեռ որդեգրել ու վարել է այնպիսի քաղաքական գիծ, որի նպատակն էր իր պատմական հայրենիքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, կերտել համահայկական միասնական գորեղ պետություն, որտեղ Հայ Առաքելական Եկեղեցու հետեւորդն ստիպված չէր լինի պայքարել իր հավատի ուղղափառությունը պահպանելու համար, Հայոց Եկեղեցու հետեւորդ քրիստոնյան երկյուղ չէր կրի իր հոգեւոր պատկանելության համար կամ հարկադրված չէր թաքցնի սեփական կրոնական համոզմունքներն ու հավատքը՝ բարձր պաշտոններ ստանձնելու, այլադավանների խտրական վերաբերմունքին չարժանանալու, ինչպես նաեւ հետապնդումներից ու բացահայտ հալածանքներից խուսափելու համար: Հայոց Եկեղեցու՝ ազատագրական պայքարի կազմակերպչի եւ գաղափարական ու հոգեւոր առաջնորդի նպատակը միմիայն իր հետեւորդների համար ապահով, խաղաղ ներքաղաքական իրադրության ստեղծումն էր: Անչափ կա-

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 88–89:

րեւոր էին նաեւ ինքնիշխան, անկախ, միասնական ազգային պետության վերականգնումն ու գորեղացումը, որը, հաստատապես, յուրաքանչյուր ժողովրդի համար արդարացիված, նվիրական ու գերագույն նպատակ է, նույնիսկ եթե դա կարող է խախտել հարեւան կամ այլ ասպատակիչ ու նվաճող ցեղերի եւ ժողովուրդների հոգեւոր ու քաղաքական անկախության կամ բռնակալական տիրապետության սահմանները: Հետագոտողը, ամփոփելով այս ենթագլխի շարադրանքը, ընդհանրացնում է, որ ուշ միջնադարում հայ եկեղեցականներն արդեն իսկ ծանոթ էին արդարացի պատերազմի գաղափարական հիմքերին ու տեսությանը, իսկ ուսումնասիրված ժամանակաշրջանի եկեղեցականները՝ հատկապես Հայոց կաթողիկոսները, ժամանակի ուսյալ եւ քաջատեղյակ գործիչներ լինելով, խորագիտակ էին հայ եւ օտարալեզու եկեղեցական գրականությանը, ուստի իրենց՝ հայ ազատագրական պայքարի ուղղությամբ ծրագրած գործողություններն ու նախաձեռնություններն իրականացրել են այդ գաղափարական հիմքով, որը չի հակասել ընդհանուր քրիստոնեական եւ առավել եւս Հայոց եկեղեցու դավանած գաղափարներին, մոտեցումներին ու դիրքորոշումներին¹¹:

Առաջին գլխի երրորդ ենթագլխում ներկայացնելով ԺԶ.—ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարի աշխուժացմանը նպաստող հանգամանքները՝ հեղինակն առանձնացրել ու մանրամասնորեն լուսաբանել է ներքին ու արտաքին նպաստավոր պայմանները, այս համատեքստում դիտարկել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարում հայ գաղթավայրերի խաղացած դերը, մասնակցության եղանակները՝ հատկապես հայ ժողովրդի ազատագրական խնդիրները եվրոպական արքունիքներում ներկայացնելուն եւ գաղութահայության գործուն մասնակցությունը հակաթուրքական պայքարին (դիվանագիտական կամ ռազմական՝ պատերազմական գործողություններին անմիջականորեն մասնակցելու ձեւով): ԺԶ.—ԺԷ. դդ. խիստ կարեւորվում էին բուն հայրենիքի շուրջ համախմբումը, պայքարի գաղափարախոսության հղկումն ու տարածումը, ինչի շնորհիվ Սուրբ էջմիածինը ԺԶ.—ԺԷ. դդ. դառնում է կապող օղակ նախորդ դարերի եկեղեցական-քաղաքական գաղափարների եւ որոնումների ու ԺԸ. դ. ծավալված հայ ազատագրական պայքարի միջեւ:

¹¹ Տե՛ս ՏԵՐ ԱՐԱՐԱՏ ՔԱՀԱՆԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Սուրբ էջմիածնի դերը ԺԶ.—ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարում, էջ 109—110:

Ամփոփելով ժՁ.—ժէ. դարերի հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունների և ազգային-ազատագրական պայքարի աշխուժացմանը նպաստող հանգամանքների լուսաբանումը՝ Տեր Արարատ քահանան եզրակացնում է, որ ժՁ. դարում թե՛ Հայաստանում, թե՛ հայ գաղթօջախներում ապրող հայությունը շրջանում հասունացել էր Հայաստանն օտար տիրապետություններից ազատագրելու մտայնությունը: Այդ գիտակցումն ունեին ժՁ.—ժէ. դարերի Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի և նվիրակետական որոշ աթոռների գահակալներն ու թեմակալ առաջնորդները, որոնք, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների առաջնորդությամբ, գործադրում էին մեծ ջանքեր՝ հրավիրելով գաղտնի հանդիպումներ, խորհրդաժողովներ, կազմելով ու առաջնորդելով պատվիրակություններ ու բանագնացների խմբեր, ստեղծելով ուղիղ և միջնորդավորված կապեր ու հարաբերություններ Հայաստանի ազատագրության խնդրով շահագրգիռ ազգակից կամ օտար ուժերի հետ¹²:

Երկրորդ գլխում, որը վերնագրված է «1547 թ. Սուրբ Էջմիածնի և 1562 թ. Սեբաստիայի խորհրդաժողովների նշանակությունը ժՁ. դարի հայ ազատագրական պայքարի ծրագրերում», բաղկացած է երկու ենթագլուխներից (ա. «1547 թ. Ս. Էջմիածնի խորհրդաժողովը և դրա արդյունքը», բ. «1562 թ. Սեբաստիայի խորհրդաժողովը և Աբգար դպիր Եղոկացու (Թոխաթեցու) բանագնացությունը»): Առաջին ենթագլխում Արժանապատիվ Տեր Արարատ քահանա Պողոսյանը համակողմանի անդրադարձ է կատարել 1547 թ. Սուրբ Էջմիածնում գումարված գաղտնի խորհրդաժողովին՝ ընդգծելով, որ պայքարն այս շրջանում կրել է համակարգված բնույթ, և այդ պայքարը գլխավորողներն են դառնում ժամանակի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսները՝ ստանձնելով Հայաստանի ազատագրության շարժումը կազմակերպելու գործը: Ենթագլխում փաստարկումներով ներկայացված և բացահատված են քննվող ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած ազատագրական ոգորումների միտումներն ու առանձնահատկությունները: Այս համատեքստում քննական շարադրմամբ լուսաբանվել է Հայոց Կաթողիկոս Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցու (1545–1567 թթ.) նախաձեռնությունները գումարված 1547 թ. Սուրբ Էջմիածնի խորհրդաժողովի կարեւորագույն դերը: Սալմաստեցու օրոք Հայաստանի ազատագրու-

¹² Տե՛ս Տեր Աբգար Քաչախ Պողոսյան, Սուրբ Էջմիածնի դերը ժՁ.—ժէ. դարերի հայ ազատագրական պայքարում, էջ 135:

թյան համար որոշ քայլեր նախաձեռնվեցին գաղափարական ու տեսական մակարդակից ավելի գործնական միջոցառումների՝ հստակ գործողությունների անցնելու առումով:

Հայ ժողովրդի համար հատկապես աղետալի ու կորստաբեր էին ԺԶ.-ԺԷ. դարերի թուրք-պարսկական՝ պարբերաբար կրկնվող պատերազմական գործողություններն ու առճակատումները, որոնք մղվում էին տարածաշրջանում գերիշխանության հաստատման, ազդեցություն ունեցող ու տիրապետության սահմանների ընդլայնման համար: Աշխարհաքաղաքական այսպիսի դժնդակ իրադրության պայմաններում հայ ազատագրական՝ հիմնականում տեղային բնույթ կրող պայքարը թեև կոխեց նոր՝ առավել համակարգված գործողությունների ձեռնարկման շրջափուլ: Հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպչի ու այդ պայքարը համակարգողի դերն ստանձնեց Հայոց Եկեղեցին՝ ընդգրկելով ազգային-հասարակական ու եկեղեցական բոլոր դասերի ներկայացուցիչներին: Այդպիսով Հայոց Եկեղեցին ազատագրական պայքարին փորձում էր տալ համազգային, համահայկական բնույթ: Հենց այս նպատակի իրականացման էր միտված 1547 թ. Ս. էջմիածնում գումարված գաղտնի խորհրդաժողովը: Գաղտնի ժողովում որոշվեց ստեղծել պատվիրակություն, որը լիազորված կլիներ բանակցելու եվրոպական պետությունների հետ եւ փորձելու լուծել Հայաստանի արեւելյան՝ Սեֆյան Պարսկաստանի տիրապետության ներքո եղած հատվածի ազատագրման հարցը: Պետք է նշել, որ 1530–1540-ական թթ. եվրոպայում ստեղծված իրադրությունը եւ քաղաքական բարենպաստ պայմանները որոշակիորեն նպաստավոր էին թվում հայ գործիչներին եւ հույսեր էին ներշնչում, որ Հայաստանի ազատագրության ուղղությամբ ձեռնարկված գործնական քայլերը կարող էին հաջողությամբ պսակվել: Ստեղծված պատվիրակությունը, եվրոպական մի շարք երկրների տիրակալների ու Ռուսաստանի գահակալ Իվան IV Ահեղի (1547–1584 թթ.) հետ տեղի ունեցած բանակցությունների արդյունքում խոստումներից ավելի էլ ոչինչ չստանալով, Հայոց հայրապետի գլխավորությամբ ձեռնունայն վերագառնում է Հայաստան: Ինչպես իրավամբ եզրակացնում է հետազոտողը, Հայոց կաթողիկոս Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցու նախաձեռնությամբ գումարված գաղտնի խորհրդաժողովի կարեւորագույն դերն այն էր, որ առաջին անգամ համակարգված պայքար սկսելու եւ օտարի լծից Արեւմուտքի օգնությամբ ազատագրվելու խնդիր առաջա-

ցավ՝ նախանշելով այն ճանապարհը, որով հետագայում երկար ժամանակ պետք է ընթանար հայ ազատագրական պայքարը¹³։

Երկրորդ գլխի երկրորդ ենթագլխում հետազոտողը քննության է առել Հայաստանի ազատագրության գործի կազմակերպիչ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1567—1576) Միքայել Ա. Սեբաստացու գործունեությունն ու Հայաստանի ազատագրության խնդրին անմիջականորեն առնչվող մի շարք հարցեր։ Միքայել Ա. Սեբաստացին շուրջ մեկուկես տասնամյակ, աշխարհաքաղաքական ու ներքաղաքական անբարենպաստ հանգամանքներով պայմանավորված, հարկադրված դադար առնելուց հետո կրկին ձեռնամուխ եղավ հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործին։ Ավելորդ կասկածներից խուսափելու համար գաղտնի խորհրդատուների կազմակերպման գործը վստահվեց Միքայել աթոռակից կաթողիկոսին, որին Մայր Աթոռից բացակայելու համար հարկավոր էր հիմնավոր պատճառաբանություն։ Հստ պատմական վկայությունների՝ Միքայել կաթողիկոսը իբր բռնություններից խուսափելու նպատակով է հեռացել Մայր Աթոռից, սակայն ակնհայտ է, որ եթե նպատակը բռնությունից խուսափելը լիներ, ապա նա ընդամենը մի քանի ամիս անց ու հապճեպ չէր վերադառնա Մայր Աթոռ, բացի այդ՝ հետապնդումների ու հալածանքների պետք է ենթարկվեին նաև աթոռակից մյուս կաթողիկոսները, այդ թվում նաև՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցին, սակայն նրանց՝ Մայր Աթոռը հարկադրաբար լքելու վերաբերյալ պատմական որևէ հիշատակություն կամ ակնարկ չի պահպանվել։ Ի տարբերություն Ս. Էջմիածնի գաղտնի ժողովի, որի մասնակիցների ինքնության վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել, մեզ հայտնի են Սեբաստիայի ժողովի մասնակից շուրջ քսաներկու բարձրաստիճան եկեղեցականներ ու նրանց գործունեության վայրերը։ Այս տեղեկություններից պարզվում է, որ նրանք հրավիրված են եղել Հայաստանի թե՛ արեւելյան, թե՛ արեւմտյան հատվածներից։ Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ Սեբաստիայի ժողովի մասնակիցների թվում հիշատակվում է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Անդրեաս արքեպիսկոպոսը։ Ամենապատիվ սրբազան հոր եւ մի շարք այլ նշանավոր արքեպիսկոպոսների մասնակցությունը ժողովին մեզ հուշում է, որ ժողովում քննարկված հարցերը կարելուք, համահայկական բնույթ են ունե-

¹³ Տե՛ս ՏԵՐ ԱՐԲԱՍ ՔԱՀԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Սուրբ Էջմիածնի դերը ԺԶ.–ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարում, էջ 153։

ցել: Սեբաստիայի Ս. Նշան վանքում Միքայել Սեբաստացու նախաձեռնությամբ 1562 թ. հրավիրված ժողովը ձեւավորում է պատվիրակություն՝ Աբգար դպիր Թոխատեցու գլխավորությամբ, որը պետք է հատուկ հանձնարարություններով ու դիմում-գրություններով Եվրոպա մեկներ: Հարկ է շեշտել, որ երկրորդ գլխում աշխատության հեղինակը, սկզբնաղբյուրների եւ ուսումնասիրությունների քննությամբ, հիմնավորում է, որ 1562 թ. ժողովում հաշվի առնվեց նախորդ՝ 1547 թ. փորձառությունը եւ գաղտնի ժողովի գումարման վայրը պարսից տիրապետության ներքո գտնվող տարածքից՝ Ս. Էջմիածնից տեղափոխվեց Օսմանյան Թուրքիայի ենթակա տարածք: Ըստ հեղինակի՝ խորհրդաժողովի վերաբերյալ պահպանվել են մի շարք վավերագրեր եւ պատմական վկայություններ, որոնց մի մասն այսօր տարբեր հետազոտողների շնորհիվ հասանելի է, սակայն այս ժողովին վերաբերող որոշ գրություններ շարունակում են անհայտ մնալ: Տեր Արարատը եզրակացնում է, որ Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցուց սկսած՝ հայ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսներն աստիճանաբար զարգացնում էին մի նոր քաղաքական կողմնորոշման ուղղություն՝ Հայաստանն ազատագրել Ռուսաստանի օժանդակությամբ, իսկ Միքայել Ա. Սեբաստացի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ գումարված 1562 թ. Սեբաստիայի ժողովն էլ գնահատում որպես ազատագրական պայքարի կարեւորագույն հանգրվան:

Այս ենթագլուխն ամփոփելով՝ հեղինակը ցավով արձանագրում է., որ «1562 թ. Սեբաստիայի խորհրդաժողովը թեեւ չհասավ իր բուն նպատակին՝ Հայաստանի ազատագրությանը, այնուամենայնիվ, այն եւ Աբգար Թոխատեցու բանագնացությունն իրենց ուրույն տեղն ունեցան հայ ազատագրական պայքարին համահայկական բնույթ հաղորդելու եւ Հայաստանի ամբողջական ազատագրման գաղափարը կյանքի կոչելու հետագա ծրագրերում»¹⁴:

Երրորդ գլխում՝ «Հակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսը եւ հայ ազատագրական պայքարը», որը բաղկացած է երկու ենթագլուխներից (ա. «Հակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսի՝ հայ ազատագրական պայքարի ուղղությամբ իրականացրած գործունեությունը 1655–1674 թթ.», բ. «Հակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսի գործունեությունը 1677–1680 թթ.»), համա-

¹⁴ Տեր ԱՐԱՐԱՏ ՔԱՀԱՆԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Սուրբ Էջմիածնի դերը ԺԶ.–ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարում, էջ 193:

կողմանի ու հիմնավոր ներկայացված է հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպման գործում կարեւոր դերակատարում ունեցած Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի գահակալ Հակոբ Դ. Ջուղայեցի (1655–1680) հայրապետի գործունեությունը:

Առաջին ենթագլխում հետազոտողը Ժէ. դարը իրավամբ, բացառությամբ առաջին քառորդի, բոլոր առումներով համարում է Հայոց Եկեղեցու վերագարթոնքի շրջան՝ եզրահանգելով, որ այն մեծ ազդեցություն է թողել ոչ միայն Հայոց Եկեղեցու, այլև բովանդակ հայ ժողովրդի պատմության հետագա ընթացքի վրա: Վերագարթոնքի այս շրջանը պայմանավորված էր հատկապես Ժէ. դարում ուսյալ եւ նվիրյալ հոգեւորականների գործունեությամբ, ինչը եւ նպաստեց հայ ազատագրական պայքարի վերելքին: Միաժամանակ՝ միջազգային կարեւոր նշանակությամբ մի քանի հաշտության պայմանագրերի կնքումը Եվրոպայում, ինչպես նաեւ Կրետեի պատերազմը (Կանդիայի պատերազմ, 1645–1669 թթ.) 1640-ական թվականներին կրկին իրատեսական էին դարձնում Հայաստանի ազատագրության հարցը:

Ժէ. դարի երկրորդ կեսի հայ իրականության մեջ շուրջ երկուսուկես տասնամյակ հայ ազատագրական պայքարը կազմակերպելու փորձերը սերտորեն առնչվում են Հակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսի անվան հետ, ուստի մենագրության մեջ վերոնշյալ ենթաբաժանումներով հանգամանալից ու համոզիչ ներկայացվել է Հակոբ Դ. Ջուղայեցու կարեւոր ներդրումը հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպման եւ պայքարի հետագա կողմնորոշման հարցում: Հակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսը գահ բարձրացավ պատմական մի ժամանակաշրջանում, երբ աշխարհում տեղի էին ունենում աշխարհաքաղաքական կարեւոր փոփոխություններ: Բացի դրանից՝ նրա գահակալությունը զուգահեռապես Հայոց Եկեղեցու ներքին կյանքի խռովահույզ անցքերին: Մենագրության հեղինակը, հիրավի, կարեւորելով Հակոբ Ջուղայեցու ազատագրական ձեռնարկումները, եզրակացնում է, որ նրա նպատակն էր պատրաստել հայությանն ազգային-ազատագրական պայքարի, միավորել ժողովրդի ուժերը, ստեղծել դիվանագիտական կապեր:

Երկրորդ ենթագլխում Արժանապատիվ Տեր Արարատ քահանան հանգամանորեն լուսաբանում է Հակոբ Դ. Ջուղայեցու գահակալության տարիներին հայ ազատագրական պայքարի ուղղությամբ 1678 թ. (հեղինակը Ս. Էջմիածնի գաղտնի ժողովի գումարման ավելի արժանահավատ թվական է համարում 1678 թ., քան 1677 թ.) կաթողիկոսի անմիջական նախա-

ձեռնությամբ հրավիրված Ս. Էջմիածնի գաղտնի ժողովն ու դրան առնչվող մի շարք հարցեր: Այս համատեքստում արժեւորելով Հակոբ Դ. Զուղայեցու գործունեությունը՝ հեղինակն արձանագրում է, որ հասունացել էր պահը, երբ հնարավոր դարձավ հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպումը եւ քաղաքական կողմնորոշումը անիրատեսականից տեղափոխել առավել իրատեսական տիրույթ: Փաստորեն, Ս. Էջմիածնի գաղտնի ժողովը շրջադարձային, ուղենշող դերակատարություն ունեցավ հայ ազատագրական պայքարի գաղափարական կողմնորոշման հարցում, ինչպես նաեւ հող նախապատրաստեց հետագա գործիչներին՝ առավել իրատեսական ծրագրերի մշակման եւ գործնական քայլերի համար:

Ս. Էջմիածնի գաղտնի ժողովի մասին տեղեկությունները սերտորեն կապված են հայ ազատագրական շարժման երեւելի գործիչ Իսրայել Օրու գործունեության հետ: Հակոբ Դ. Զուղայեցու գործունեության շնորհիվ, շուրջ երկու տասնամյակ հայություն եւ օտար շահագրգիռ ուժերի շրջանում համապատասխան աշխատանքներ տանելուց հետո, հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպումը եւ քաղաքական կողմնորոշումը, ինչպես նշվեց, անիրատեսականից տեղափոխվեց առավել իրատեսական, գործնական քայլերի կազմակերպման տիրույթ. աստիճանաբար հասունացավ Հայաստանը Ռուսաստանի օժանդակությամբ ազատագրելու քաղաքական կողմնորոշումը: Ցավոք, 1680 թ. մայիսի 30-ին Հակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսը ծանր հիվանդացավ ու անկողին ընկավ՝ չկարողանալով իրականացնել ծրագրված ուղեւորությունը եւ շարունակել Կ. Պոլսում սկսված բանակցությունները: Անկարող լինելով հաղթահարել հիվանդությունը՝ Հայոց Հայրապետը օգոստոսի 1-ին կնքեց իր մահկանացուն: Այս ենթագլխի շարադրանքն ավարտելով՝ հետազոտողն իրավացիորեն նշում է. «Թեեւ Հակոբ Դ. Զուղայեցու նախաձեռնած՝ Հայաստանի ազատագրության ծրագիրը մնաց անավարտ եւ առժամանակ հետաձգվեց, իսկ բանակցություններին վերաբերող փաստաթղթերը ցիրուցան եղան, այնուամենայնիվ, Հայոց Հայրապետի՝ հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպման, արտաքին ու ներքին ուժերի համախմբման եւ հատկապես արտաքին կողմնորոշման համար շուրջ երկու տասնամյակ ձգվող անվհատ պայքարը տվեց իր դրական արդյունքները»¹⁵:

¹⁵ ՏԵՐ ԱՐԱՐԱՏ ՔԱՀԱՆԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Սուրբ Էջմիածնի դերը ԺԶ.—ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարում, էջ 257:

Մենագրության վերջում՝ եզրակացությունների մեջ, հանրագումարի են բերվել մենագրության հիմնական արդյունքներն ու հետեւությունները: Ուշագրավ է նաեւ, որ մենագրության 160 եւ 161 էջերի ներդիրում գետեղված է «Հայ ազատագրական շարժումը XVI–XVII դդ.» գունավոր քարտեզը (քարտեզագիր՝ Վ. Մխիթարյան), որում նշված են բանագնացությունների ճանապարհային ուղղությունները: Իր բովանդակային եւ ժամանակագրական ընդգրկմամբ՝ «Հայ ազատագրական շարժումը XVI–XVII դդ.» թեմատիկ գունավոր քարտեզը նորույթ է, քանզի ժԶ.–ժԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքարի պատմությանն ու նրա առանձին դրվագներին նվիրված ոչ մի ուսումնասիրություն չունի նմանօրինակ քարտեզ: «Հայ ազատագրական շարժումը XVI–XVII դդ.» թեմատիկ քարտեզն ուսումնասիրողին կամ ընթերցողին կօգնի ավելի լավ պատկերացնել ժԶ.–ժԷ. դարերում Հայաստանի ազատագրության նպատակով ձեռնարկված եւ Ստեփանոս Ա. Սալմաստեցու, Աբգար դպիր Թոխատեցու (Եւդոկացի) եւ Հակոբ Դ. Զուղայեցու գլխավորած պատվիրակությունների բանագնացական երթուղիները:

Ամփոփելով մեր խոսքը՝ նշենք, որ գրախոսվող մենագրության նյութն արդիական է, ունի գիտաճանաչողական եւ հայագիտական կարեւոր նշանակություն: Աշխատանքը գրված է պատմականության եւ գիտականության դիրքերից: Այն լուրջ ներդրում է Հայոց Եկեղեցու եւ հայ ժողովրդի ու հայ ազատագրական պայքարի պատմությունն ամբողջացնելու ուղղությամբ: Մենագրության ամբողջ շարադրանքում Տեր Արարատ քահանա Պողոսյանը դրսեւորել է բարեխիղճ հետազոտողին հարիր քննախույզ, անկողմնակալ եւ նորովի մոտեցում՝ ինչպես առանձին հարցերի, այնպես էլ հետազոտության հիմնախնդրի վերաբերյալ: Մենագրությունն ընթերցվում է չթուլացող հետաքրքրությամբ՝ երբեմն լարված պահելով ընթերցողին: Բարձր գնահատելով մենագրության գիտական արժեքը՝ հավելենք, որ այն գնահատելի, գիտական արժեքավոր ներդրում է Հայոց պատմության՝ քննարկվող ժամանակաշրջանի ամբողջական ուսումնասիրության գործում:

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, պրոֆեսոր

ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու

ՆԱՐԻՆԵ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ

Հ Ի Մ Ն Ա Բ Ա Ռ Ե Ր

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, ԺՁ.–ԺԷ. դարերի հայ ազատագրական պայքար, Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցի, Տեր Արարատ քահանա Պողոսյան, Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի, Միքայել Ա. Սերաստացի, Հակոբ Դ. Ջուղայեցի, 1547 թ. Ս. Էջմիածնի գաղտնի ժողով, 1562 թ. Սերաստիայի գաղտնի ժողով, 1678 թ. Ս. Էջմիածնի գաղտնի ժողով:

РЕЗЮМЕ

Данная статья представляет собой рецензию на монографию «Роль Святого Эчмиадзина в армянской освободительной борьбе XVI–XVII веков», написанную учёным-монахом Первопрестольного Святого Эчмиадзина, преподобным отцом иереем Араратом Погосяном. Исследование посвящено освещению и оценке деятельности Святого Эчмиадзина, общеармянского национального учреждения-цитадели, и работы достойных правителей престола в армянской национально-освободительной борьбе XVI–XVII веков.

Необходимо подчеркнуть, что рассматриваемый в данной монографии период является одним из наименее изученных исторических периодов армянской истории. Многие ключевые вопросы и события этого периода до сих пор не получили систематического и глубокого научного исследования и анализа. Поэтому становится приоритетной задачей стимулирование исследовательского интереса к тем историческим темам, которые, несмотря на свою важность, были исключены из внимания и всестороннего изучения широких научных кругов. В этом контексте становится актуальной публикация научных исследований, проведенных на основе обширной источниковой базы и с соответствующим методологическим обоснованием.

Сегодня армянская историография как никогда сталкивается с необходимостью защиты исторического пути и цивилизационных достижений собственного народа от различных фальсификаций. Поэтому армянским ученым следует и дальше расширять источниковую базу своих научных исследований. Особенно важно всестороннее и критическое использование документов на иностранных языках. Это в значительной степени будет способствовать более основательному и убедительному представлению армянского культурного и политического присутствия в регионе.

Тема рецензируемой монографии актуальна, имеет важное научное и арменологическое значение. Работа написана с позиции историцизма и научного подхода. Это серьезный вклад в обобщение истории Армянской Церкви, армянского народа и армянской освободительной борьбы.

SUMMARY

This article is a review of the monograph “The Role of Holy Etchmiadzin in the Armenian Liberation Struggle of the 16th–17th Centuries,” written by Fr. Ararat Poghosyan, a scholar-clergyman of the Mother See of Holy Etchmiadzin. The study is devoted to highlighting and evaluating the activities of Holy Etchmiadzin, the pan-Armenian national institution and citadel, and the work of its worthy rulers in the Armenian national liberation struggle of the 16th–17th centuries.

It should be emphasized that the period examined in this monograph is one of the least studied periods in Armenian history. Many key issues and events of this period have yet to be subjected to systematic and in-depth scholarly research and analysis. Therefore, it has become a priority to stimulate research interest in those historical topics which, despite their importance, have been excluded from the attention and comprehensive study of the broader academic community. In this context, the publication of scholarly research conducted on the basis of an extensive source base and with appropriate methodological justification becomes particularly relevant.

Today, more than ever, Armenian historiography faces the need to defend its people’s historical path and civilizational achievements against various distortions. Therefore, Armenian scholars should continue to expand the source base for their research. The comprehensive and critical use of documents in foreign languages is particularly important. This will significantly contribute to a more thorough and convincing presentation of Armenia’s cultural and political presence in the region.

The subject of this monograph is timely and holds significant scholarly and Armenological value. The work is written from a historicist perspective and employs a scholarly approach. It represents a substantial contribution to the synthesis of the history of the Armenian Church, the Armenian people, and the Armenian liberation struggle.

